

ЮРІЙ МАКАРОВ

ТА НЭВЖЕ?

КНИГА ОСОБИСТИХ ВІДКРИТТІВ

ДУХ І ЛІТЕРА

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

УДК 821.161.2-4:[94+008](477)

М152

М152

Юрій Макарів.

Та неуже! Книга особистих відкриттів. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. – 312 с.

ISBN 978-617-8262-58-7

Збірка почасти полемічних, почасти науково-популярних есеїв українського журналіста, продюсера і телеведучого на теми, які ймовірно зберігатимуть свою актуальність в осяжному майбутньому: безальтернативність домінування державної мови в Україні; Тарас Шевченко як культурний герой, що визначає українську модерність; деякі універсальні закономірності медіа-комунікацій; постколоніальне звільнення від матриці імперської культури. Юрій Макарів неодноразово публічно висловлювався на ці теми в публікаціях і телевізійних проектах, книга є свого роду підсумком його активності. Для широкого кола читачів.

УДК 821.161.2-4:[94+008](477)

Книжка вийшла за сприяння Антона та Марії Артеменків

ISBN 978-617-8262-58-7

© Юрій Макарів

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Від автора

Слово «ревізіонізм» і сам клас явищ у гуманітаристиці, який воно означає, поступово перестало бути лайливим із настанням постмодерну (який я розумію як відмову від монологічності й виведення діалогу з його прихованого стану на поверхню комунікації — що, до речі, від початку відповідає її природі, але про це трохи нижче).

Ревізія не завжди означає революційне закреслення попередніх надбань, а частіше всього лише зміну «рамки», ракурсу спостереження, інший набір акцентів. Те, що цією шляхетною, але досі все ще невдячною справою часто-густо займаються дилетанти, не має дискредитувати ані підхід, ані результати. Дилетант не дорівнює неуку, хоча вряди-годи його знайомству з матчастиною бракує системності в старому доброму сенсі. Саме це вочевидь мав на увазі Альберт Ейнштейн у крилатому вислові (якщо це не апокриф): «Всі з дитинства знають, що те-то й те-то неможливо. Аж ось приходять невіглас, який цього не знає, — ось він і робить відкриття». А враховуючи фундаментальну відмінність гуманітарного знання від точних наук (власне, наук як таких), зрозуміло, до якої міри воно потребує періодичної ревізії. Наскільки мені дано судити, значення прискорення вільного падіння g 9,80665 м/с² не підлягає кардинальному перегляду, хіба що внаслідок якогось катаклізму помітно зміниться маса планети. Натомість переосмислення досягнень історії, філології, філософії, антропології (існує ще вельми симпатичне мені слівце «реконцепція») є не просто неминучістю, але й обов'язком кожного наступного покоління мислячих людей незалежно від їхнього фаху й соціальної ролі.

Тепер pro domo sua: подальші есеї є результатами розвитку декількох лекцій, які в різні часи мене запрошували прочитати передусім як журналіста, періодично обтяженого виробничими титулами. Частина лекцій, у свою чергу, виросла з журнальних публікацій або телевізійних документальних

проектів. Не претендуючи на фундаментальність суджень, я, тим не менше, дозволяв собі певні узагальнення, які викликали схвальні відгуки у поважних представників відповідних дисциплін, що не лише сприяло самооцінці, але й спонукало до подальшого дорозумовування. Я, поза сумнівом, не замахуюся на нове слово в шевченкознавстві або теорії ЗМІ, деякі революційні ідеї запозичено мною в шанованих попередників, про що я намагаюся щоразу сумлінно повідомляти. Тим не менше, не поділитися своїми спостереженнями я вважав би легковажністю.

Звісно, я усвідомляю вразливість амбіцій палкого неофіта з присмаком месіанства, а втім спостерігання впродовж кар'єри резонансу від парочки своїх висловлювань, які спершу не надто привертали до себе увагу, а потім непомітно перетворилися мало не на банальність, надихають мене не відмовлятися від «просвітницького» імпульсу.

Заслуговує на окрему згадку, якщо не на вибачення, свого роду авторське свавілля стосовно передачі іноземних імен. Останнім часом у процесі деколонізації ми нарешті призвичаїлися називати росіян «Владімір», а не «Володимир», «Александр», а не «Олександр», «Сергей», а не «Сергій» і т. ін., тобто по можливості повноцінно транскрибувати власні імена, географічні назви тощо, які походять із-за східного кордону (виняток становить безударне «о», яке все ще важко себе змусити передавати як «а»). Проте коли йдеться про трохи віддаленішу ономастику, філологічне око чомусь має толерувати манеру написання й вимовляння, успадковану із суто російської традиції, ще й позаминулого століття. Чому, власне, «Вальтер Скотт», а не «Волтер Скотт»? Бо в столиці імперії року 1825-го так захотілося перекладачеві? Авжеж, назви романів теж збережемо, адже в Петербурзі вони з'явилися в такому вигляді: «Ивангое» (мається на увазі «Айвенго») та «Кентень Дюрвард» («Квентін Дорвард»)? Я, звісно, не мав на меті ускладнювати сприйняття, тому там, де це не витікає безпосередньо із контексту, дублюю імена та прізвища рідною їм мовою, в решті випадків прошу поставитися з розумінням до мого капризу.

I. Назвати кішку кішкою

Оскільки від самого початку моєї розмови було анонсовано непримиренний конфлікт, варто відверто сказати, про що й про кого йдеться, як кажуть англійці, «назвати кішку кішкою». Не є ніяким ані сюрпризом, ані таємницею, що **основним конкурентом української мови в Україні є мова російська**. Періодичне уникання відвертого формулювання слід визнати або лицемірством, або погано зрозумілою політкоректністю. Такою є лінгвістична й політична реальність.

Це цілком стандартна ситуація: у Каталонії конкурують іспанська й каталанська, в Ірландії — ірландська (гельська) й англійська, у Фландрії — фламандська і французька, нічого нового й нічого суб'єктивного. Так само не має значення близькість чи спорідненість мов: єдине, що працює в цій ситуації, — здатність носіїв мови упізнавати те чи інше висловлювання як своє або чуже.

Що стосується схожості російської та української, це теж, м'яко кажучи, перебільшення. Дозволю собі послатися на мого вчителя, видатного українського лінгвіста, професора Київського університету імені Шевченка Костянтина Тищенка¹. Не омину зайвий раз похвалитися: мені пощастило не лише прослухати його курси «Вступ до мовознавства» та «Мовознавство», а й упродовж двох років майже щодня займатися з ним французькою мовою, однією з кількох десятків, якими він володіє більш-менш досконало, а потім писати під його керівництвом дипломну роботу (на жаль, зізнаюся, дуже слабеньку).

Зокрема, Костянтин Миколайович багато років допрацьовував діаграму лексичних дистанцій між європейськими мовами (себто різницю між їхніми базовими словниками²). Ось що в нього в результаті вийшло.

¹Під час підготовки книги до друку Костянтин Миколайович пішов із життя. R.I.P.

²Ідеться про стандартизовані списки найчастіше вживаних слів і слівформ у різних мовах у порядку спадання, відомі як Словник Сводеша.

Гана Соло з Чубаккою, або робота R2D2 зі своїм товаришем СЗРО з безсмертної космічної опери «Зоряні війни»: кожен говорить своєю мовою, що створює запланований комічний ефект.

— Чуї, приготуйся, входимо в гіперпростір!

— Р-р-р-р-р-р!

Зоряні війни. Нова надія. Кадри із фільму. Режисер Джордж Лукас, 1977 р.

Ми з вами досі живемо всередині цієї комічної реальності, не завжди її навіть помічаючи.

Але звичність ситуації не означає її нормальність. Яюсь мені пощастило познайомитися з видатним українцем Леонідом Плющем, математиком, культурологом і дисидентом. Він розповів про один випадок з власної біографії, який суттєво вплинув на його подальший шлях. У далекі 1960-ті роки він вступив у суперечку зі своїм товаришем за правозахисним рухом Євгеном Сверстюком, намагаючись довести йому, що ніяких утисків української мови не спостерігається: є українське радіо й телебачення, книжки й газети, ніхто за мову саму по собі не репресує. У відповідь Сверстюк запропонував йому експеримент: якогось дня з ранку до вечора спробувати послуговуватися в побуті тільки українською — на роботі, в транспорті, в магазинах, на вулиці. Відчувши на собі за короткий час весь спектр негативних реакцій оточення — від подиву до агресії — він повністю змінив своє ставлення, свою поведінку й... свою долю.

На жаль, далеко не всі в Україні були й є носіями такої самої емпатії, яка дозволяє відчутти чужий дискомфорт і чужу емоційну травму як свої власні.

Ілюстрація до роману «Айвенго»,
перше видання. Лондон, 1819 р.

«— Ну, як називаються ці тварини, що рохкають і дибачуть на чотирьох ногах? — запитав Вамба.

— Свині, дурню, свині, — відповів пастух. — Це всякому недоумкові відомо.

— Правильно, «swine» — саксонське слово. А от як ти назвеш свиню, коли вона зарізана, оббілована, порубана на кавалки й повішена за ноги, наче зрадник?

— Туша, — відповів свинар.

— Дуже радий, що й це відомо всякому дурневі, — зауважив Вамба. — А «touche», здається, має нормано-французький корінь.

Виходить, поки свиня жива й за нею наглядає саксонський раб, то називають її по-саксонському; але вона стає норманом, щойно потрапляє до панського палацу і з'являється на бенкеті у знатних осіб. (...)

От, наприклад, старий наш олдерменський віл: поки його пасуть такі раби, як ти, він носить своє саксонське прізвисько «veal», коли ж він опиняється перед знатним паном, віл стає полум'яним і люб'язним французьким месьє де Туром. У такий же спосіб і ягня стає маркізом де Мутоном: поки за ним потрібно доглядати — то сакс, але коли воно потрібне для насолоди — йому дають норманську назву».

Скотту, звісно, йшлося про своє, про що саме, я до цього ще повернуся, а тут конкретно описується конфлікт франкомовних норманів, які складають правлячу еліту англійського суспільства XII століття й основної маси населення англосаксів, які зберегли свою германську староанглійську мову: класове протистояння підсилюється протистоянням мовно-культурним.

Більш виразним у своїй наочності є знаменитий і в чомусь глибоко сакральний для освічених представників російської культури початок роману Льва Толстого «Війна і мир»:

кардинально відрізняється в залежності від методики дослідження — зазвичай кожного, хто хоч якось володіє тим чи іншим діалектом, записують у його носії незалежно від реальної повсякденної мовної практики, тож, можливо, ці вимірювання мимоволі можуть полестити представникам меншин.

Повторюю, оцінювати непевну статистику складно, але цілком правдоподібним є припущення, що лише 2,7% сучасного населення Французької республіки може претендувати на знання різних мов, якими колись розмовляла більшість автохтонів (наскільки взагалі можна користуватися цим поняттям). Це суттєво менше,

ніж частка носіїв мов відносно недавніх мігрантів — арабської, в'єтнамської, італійської, іспанської, польської та інших. Особливий сум викликає доля окситанської — мови лицарів трубадурів, менестрелів і геніального Фредеріка Містрала... Проте з точки зору лінгвіста жодної не цінної мови немає, кожна несе якусь частку унікального для цілого людства досвіду. Тим не менше, логіка процесу саме така: має залишитися один!

Корінні мови Франції носії рідної мови (в тис. дорослих)	Перепис населення 1999 р. ¹	Інші підрахунки
Німецька з діалектами	1440	800
Окситанська + провансальська	1670	800
Бретонська	280	206
Каталонська	—	370
Баскська	—	51
Корсиканська	100	150

¹ Офіційні дані Французького Національного інституту статистики та економічних досліджень.

IV. А які ще варіанти? Химера

Якопо Лігоцці. Химера. 1610 р.

Ну а раптом?.. Може, все-таки win-win? Як виняток? Взагалі-то винятків чимало, тільки вигляд вони мають не такий переможний. Найкраще вони описуються античним образом, який вперше зустрічається ще в «Іліаді» Гомера — це Химера. Химера — фантастична істота, яка має голову й груди лева, тулуб кози та хвіст змії. Тут і в усіх подальших згадках у міфології йдеться про створіння, яке складається з різних елементів, що суперечать

один одному й, тим не менше, зберігає свій функціонал та ефективність.

Метафору цю нині використовують біологи для визначення своєрідних генетичних мутантів та лінгвісти, описуючи результат зіткнення в одній популяції двох і більше мов. Ідеться про так звані креольські мови (їх ще називають контактними), якими розмовляють мешканці постколоніальних країн Азії, Африки та Центральної Америки. Вони мають риси як мови колонізаторів, так і мови місцевого населення, поєднані в одну систему в досить несподіваний і смішний як на європейське вухо спосіб. Креольська на Гаїті сприймається як пародія на французьку, креольська на Ямайці — на англійську, креольська Гвінейської затоки — на португальську. Деякі з цих мов непогано описані, робляться спроби їхньої кодифікації та повноцінного використання в освіті, ЗМІ, популярній музиці. Існують підручники для іноземців креольської гаїтянської, креольської мартинікської, креольської кабовердської. Ну а кумедність — то все відносно.

Чим відрізняються ці умовно нові мови? По-перше, мішаним словником — частина лексем колонізаторів, частина лексем аборигенів; по-друге, вкрай спрощеною граматиною. Хто колись вивчав французьку, пам'ятає складну систему дієслівних часів, різні принципи формування

— суб'єктивність і суб'єктивізм,
— відносність знання —

цим, звісно, не вичерпується зміст їхніх доктрин, але це те, що визначило парадигму пізнання в кінці ХХ століття й було тиражоване журналістами в сенсі девізу епохи й творчого методу. Так, здавалося б, суто академічні студії, з якими, можливо, безпосередньо ознайомилися декілька десятків тисяч людей в цілому світі, вийшли за межі аудиторій і бібліотек і визначили на певний час підходи цивілізації. Незадоволення післявоєнними авторитарними тенденціями в західному соціумі, геть не домінуючими й за своїм масштабом далекими від досягнень комуністичного табору, призвело інтелектуалів до ганебної інтелектуальної поразки, коли вони та їхні послідовники прогавили справжні тоталітаризми кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Ролан Барт, Мішель Фуко, Жак Деріда, Жіль Дельюз

Постмодерністська філософія стає визнанням неповноти будь-якого дискурсу, істотної ролі неявного знання, відносності й принципової неможливості усунення суб'єкта з результатів пізнання.

Wikipedia

Коли хочеться схопитися за бильце від запаморочення на тлі маніпуляцій і втрати сенсів, я знову апелюватиму до аргументу Юваля Харарі, який приховав у рукаві. Повна цитата з його твору «21 урок для ХХІ століття» має наступний вигляд:

відповідь. Бойовики Хамасу почали розміщувати мобільні пускові установки в густонаселених кварталах, біля шкіл і лікарень, розраховуючи, що ураження цивільного населення призведе до відповідного резонансу серед палестинців та в цілому світі (цю тактику перехопили, починаючи з 2014 року, російські бойовики на Донбасі).

Ракети Касам на святковому параді в секторі Газа, фото: Бригади «Ізз ад-Дин аль-Касам». Замаскована пускова установка, захоплена ізраїльськими спецслужбами, фото: Jerusalem Post

Сам по собі сектор Газа нічого не виробляє, він існує на ізраїльські субсидії та міжнародну допомогу, тому підтримувати градус напруги й репутацію несправедливо пригноблених для його лідерів — питання виживання. Чергова організована кампанія проти жорстокості сіоністських окупантів розгорнулася на Заході та в арабському світі якраз 2012 року, фото з убитою дитиною мимоволі стало її частиною. У березні 2013-го, після оприлюднення доповіді Управління Верховного комісара, *The Washington Post* надрукувала спростування, історія вийшла гучна. Звісно, про відзнаку *World Press Photo* ніхто вже не згадував. Згадайтеся, хто замість того отримав жадану премію за 2013 рік? Ось ця фотографія:

«Похорон у Гази», Пол Гансен, Dagens Nyheter, Швеція 2013 World Press Photo of the Year

Експонати з виставок народної та дитячої творчості 1995–2013 рр.

До слова: російський журналіст та есеїст (теж із українським корінням) Владімір Гіляровській у своєму репортажі з України свідчить, що до Шевченка в українських хатах поруч з іконами вішали портрет Григорія Сковороди. Це наразі єдина така згадка, яка вимагає надійнішого підтвердження, проте навіть якщо це вигадка або довільне узагальнення поодинокого випадку, вона заслуговує на фіксацію та осмислення, адже позиції мандрівного філософа-стоїка й неспокійного поета-революціонера, їхні меседжі відрізняються докорінно. У такому разі переорієнтація на Шевченка — зсув у суспільній свідомості тектонічного характеру, свідомий або підсвідомий вибір українців на користь активного спротиву,

*Александр Солженицин на зустрічі з президентом РФ Владіміром Путіним
12 червня 2007 р.*

Іосіф Бродскій, третій Нобелівський лавреат, поет від Бога й людина з біографією: син ленінградського офіцера, засуджений на 5 років заслання за «дармоїдство» (за СРСР офіційний злочин), з яких він відбув півтора — тягав гранітні каменюки в селі на Півночі. Належав до найближчого кола Анни Ахматової. Вигнаний з країни замість арешту (втрутилася громадськість, включно з Жан-Поль Сартром). Викладав поезію в університеті Массачусетса. Почав писати англійською, й досить успішно. Нобель у 45 років. Щасливий шлюб у 50. У 55 — смерть від п'ятого інфаркту. В російській поезії Бродського, яку я колись дуже любив, є одна дивність, він навмисно поєднує в мові різні епохи, реєстри й стилі: урочистий архаїчний, казенний луб'яний радянський, блатний вуличний. Це як сам Ленінград-Петербург: поруч псевдокласичні колони та портики, протокольні цеглини всіляких райкомів і будинків культури, жах пітерських трущоб. Крім того, в його ліричному герої наявний підкреслений мачизм, трохи гемінгвеївське самомилування (Гемінгвей — герой покоління). І, поза будь-яким сумнівом, імперський комплекс більшовартості. Художниця та есеїстка Єкатеріна Марголіс видала вердикт: «Вигнанець, проповідник

відерець поп-корну (до речі, останню обставину не варто нехтувати, до неї ми ще повернемося). Отже, годі лицемірити, доведеться погодитися з висновками рекламного слогана «Годзіли»: «Розмір має значення».

Але різницю передусім варто шукати в іншому. Зокрема, в особливостях *перцепції*, себто сприйняття аудіовізуального образу та в особливостях організації *процедури* перегляду кіно- та телепрограм. Фундаментальні психофізіологічні закономірності та прагматичні аспекти споживання аудіовізуального образу зчеплені так щільно, що годі намагатися їх розділити й аналізувати окремо.

Кіноглядач споживає фільм у темній залі. Екран — це найяскравіший об'єкт у полі його зору, який незмінно залишається домінантою його уваги поза конкуренцією (звісно ж, якщо він не займає «місця для поцілунків» у відповідному товаристві, але це окремий випадок). Виходячи з того, в будь-якого глядача є лише чотири варіанти поведінки: 1) невідривно дивитися на екран, тобто сприймати кінотвір; 2) спати; 3) цілуватися; 4) залишити залу. Переважна більшість обирає перше.

Якщо уважніше придивитися до типового телеглядача, картина буде зовсім іншою та значно різноманітнішою. По-перше, людина перед телевізором сидить в освітленому помешканні. Щоправда, років сорок тому, на час появи «КВН-ів» з лінзами, люстри справді вимикали, сиділи в темряві, ча-

Телевізор «КВН-49» із лінзою, Київський завод радіоапаратури (ВО «Маяк»). 1956 р.

сто разом із сусідами, справді немов у кінотеатрі, але разом зі зникненням комуналок цей тип телеспоживання ставав дедалі менш типовим і тепер практично не спостерігається. Отже, працюючий телевізор може залишатися порівняно найяскравішим об'єктом у кімнаті, але навряд чи внаслідок лише фізичних характеристик сам по собі він претендуватиме на роль стабільної домінанти уваги.

ПІСЛЯМОВА

Усе, що я виклав на цих сторінках, у принципі широко відомо, принаймні по частинах. Практично всі факти можна знайти в один клік у Вікіпедії, якою я без докорів сумління користуюся й безпосередньо як довідковим засобом, і як зручним ресурсом посилань для пошуку першоджерел. Я дилетант, мені можна. Мимохідь зазначу, що ілюстрації до тексту взято переважно з тієї ж таки Вікіпедії, права на них належать **Wikimedia Commons**, якщо протилежне не зазначено окремо.

Питання якоюсь мірою філософське: факти відомі й загальнодоступні, проблема в їхньому відборі та подальшій інтерпретації, яка може бути сумлінною, а може спекулятивною (в обох сенсах слова). В кожному разі журналістська готовність робити висновки не замінює спеціальної освіти й суми знань, яка дається роками праці в конкретній галузі.

Тим не менше, фаховість не означає монополію на істину. Претензії стороннього на відкриття в будь-якій царині може відкидатися заздалегідь, а може служити запрошенням до дискусії, провокувати рефлексії, бути сигналом того, що світ не відкритий до кінця.

Я волів би висловити подяку кільком моїм учителям і друзям, які, можливо, безпосередньо не долучилися до написання цієї книги, проте в різний час у рішучий спосіб вплинули на мій особистісний і професійний розвиток, це: **Костянтин Тищенко, Олександр Тертичний, Олександр Роднянський, Роман Цуприк, Зураб Аласанія**.

Окрема подяка **Володимиру Кулику** за люб'язну згоду ознайомитися з частиною тексту й висловити ряд надцінних зауважень, **Володимиру Войтенку** за дружньо надані матеріали давньої публікації, **Кирилу Галушку** за те, що відкрив мені очі на картографічний аспект мовної проблематики. а також, last but not least, **Антонові Артеменку** за неоціненну підтримку видання.

І, звісно, не можу не поділитися своєю вдячністю українським воякам, хай навіть вони про це й не підозрюватимуть, але саме завдяки їхньому подвигу я міг закінчити свою працю й сподіватися на перемогу та подальше відновлення нашої України.

25.07.2022

ЗМІСТ

Від автора	3
МАЄ ЗАЛИШИТИСЯ ТІЛЬКИ ОДИН	5
Суворі реалії мовних взаємин	5
Пролог. Австрійський генеральний штаб	7
I. Назвати кішку кішкою	16
II. Глоттофагія, або Як саме вони поїдають одна одну?	31
III. Чи можливий компроміс? All you need is love?	45
IV. А які ще варіанти? Химера	54
V. То як бути з російською?	61
VI. Що далі?	72
ДЕ ХОВАЄТЬСЯ ДИЯВОЛ	88
Що таке постправа в ЗМІ й як її лікувати	88
ШЕВЧЕНКО МОБІЛІЗУЄ	145
«Сильний автор» як фактор українського модерну	145
ВЕЛИКА РОСІЙСЬКА КУЛЬТУРА, АБО ПРОТИОТРУТА ВІД ЗАЛЕЖНОСТІ	205
Пролог	207
Жизнь за царя	212
Народність. Пошуки «нової людини»	227
«Нову людину» знайдено	246
ДОДАТОК	
Бастард у пошуках батьків, або До питання про природу телевізійного образу KINO-КОЛО, осінь (№ 11) 2001	280
Слухайся своєї спраги або Ще раз про природу телевізійного образу KINO-КОЛО, зима (№ 12) 2001	293
Де, сучі діти, ваші рейтинги? Уривок з публікації «Детектор Медіа», 16 вересня 2021	301
Післямова	307
Список ілюстрацій та джерел	308